

ӘОЖ 910. 02

М 21

Т.МӘМИ

тарих ғылымдарының кандидаты
Түркі академиясының аға ғылыми қызметкер

ШЫҒЫС АРАЛ ӨҢІРІНІҢ ТҮРКІЛІК ДӘУІРІНДЕГІ ФИЗИКА-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРІ

Мақала Шығыс Арал өңірінің этномәдени, физика-географиялық дамуы және отырықшы, көшпелі және жартылай көшпелі халықтар тобының орталықтар мен қалалардың материалдық мәдениетін зерттеуге арналған.

В.В.Бартольд, С.П.Толстов, Л.С.Берг, Е.В.Андрюанов, А.Бейсенова, сынды ғалымдардың теориялық зерттеулерін, сондай-ақ ХАЭЭ, ОҚКАЭ экспедицияларының археологиялық зерттеулері негізге алған.

Кілт сөздер: Тұран, Шығыс Арал өңірі, түркілік дәуір, этномәдениет, физикалық-географиялық ерекшеліктер, картография.

Орта ғасырдағы түркілер елінің бір аймағы - Арал өңірінің шығысы ежелден сақ, скиф, массагет, ғұн, оғыз, қыпшақ т.б. көшпелі, отырықшы тайпаларының мекені болды. Өңірде көне дәуірден сан салалы шаруашылықтардың дамуына, табиғат байлықтары мен физикалық-географиялық жағдайының адамзат тіршілігіне қолайлы болуы маңызды ықпал жасады. Еуразияның батысы мен шығысындағы халықтар қоныс аудару мен сауда жолдары арқылы мәдени және этникалық тоғысып, әртүрлі этностар жүздеген жылдар бойы ынтымақта өмір сүрді. Еуропа мен Қазақстанды, Дешті Қыпшақты, Сарайшықты, Хорезм мен Түркістан өлкесін мәдени экономикалық байланыстырушы Ұлы Жібек жолында орналасқан Арал өңірінде Сауран, Аққорған, Қырғызкент, Сығанақ, Асанас, Баршынкент, Жент, Құмқала, Жанкент т.б. ортағасырдағы түркі қалалары мәдениеті дамыды. Олардың бұл кезеңдегі деректері Қазақстан тарихы ғылымы жүйесіне қосылмағандықтан, Арал өңіріндегі бұрынғы, жаңа ізденістерімен байланыстырылып, салыстырмалы қарастырылатын мәселелері көп. Ерекшелікті жағдайы мен этникалық құбылыстардың күрделілігінен С.П. Толстов Арал өңірін «Этногенездік құбылыстардың Арал түйіні» дегенімен этномәдени тарихы Түркі әлемі тұрғысында жан-жақты пәнаралық зерттелмеген [1].

Арал өңіріне Сырдария өзенінің төменгі және орта ағысымен, оның тармақтары мен ежелгі алқаптары жатқан жерлері кіреді. Оған Тұран ойпатының көпшілік аумағындағы Арал теңізінің солтүстігі және шығыс, батыс бөлігіндегі көне заманнан келе жатқан ең ірі шөлейт далалар: Қызылқұм, Қарақұм, Арысқұм, Орталық Қазақстан далалық тегістіктері кіреді. Арал теңізінің шығысындағы ежелгі Сырдария арналарының қоспалық шірінді тегістігі Қаратау қыраттары мен Қызылқұм үстірттері кіреберісімен үшбұрыш бейнелі алаңды Өмудариядан бір жарым есе көп көлемде қалыптасқан [2].

Өңірдің табиғаты жөніндегі қытай, араб, парсы, орыс саяхатшылары мен зерттеушілерінің деректерінің бірқатары кеңес дәуірінде қайта-қайта талқыланып сараланды. Олардың ішінде

Н.Дингельштед (1893 ж.), Л.С.Берг (1908 ж.), В.В.Бартольд (1900 ж.), С.П. Толстов (1962 ж.), Ә.Бейсенова (1990 ж.) т.б. монографиялық еңбектерінде ғылыми тұрғыда дәйектелген. Олардың зерттеулерінен Сырдария, Өмудария, Арал теңізі алқабының табиғат жағдайларының қандай өзгеріске ұшырағандығы және бұрынғысы мен қазіргісін салыстырмалы түрде қарап мол деректер алуға болады.

VI ғасырға дейінгі алғашқы мәліметтерде (Геродот, Плиний, Страбон мен Птоломей т.б.), бір кездері Сырдарияның – «Яксарт» деп бактрийліктер, «Танаид» деп Александр Македонский әскерлері атаған және Арал теңізі «Оксий қонасы» делінген. Судың адамзат тарихында басты орын алатынын Арал теңізінің өмірі дәлелдейді. Ол б.з.д. IV–III ғасырларда Оксиан көлі деп аталып, оған Силис (Сырдария) және Окс (Өмудария) құятын болса, V–VII ғасырларда Арал теңізі – Хорезм көлі болып, оған Яксарт (Сырдария) және Жейхун (Өмудария) өзендері, ал IX–XI ғасырларда Хорезм көліне (Аралға), Сейхун (Сырдария) мен Жейхун (Өмудария) құятыны деректерде аталған. Теңіз XIII ғасырға дейін Кердері, Жент болып, XIV–XV ғасырлардан қазіргі атын иеленеді [3].

Л.Берг Арал теңізінің картографиялық тарихын мұсылманға дейінгі, мұсылмандық кезең (Арабтар ғасыры), мұсылмандық кезең (жалғасы) - монғол ғасыры деп бөліп ерекшелейді. Зерттеуші бірінші кезеңді Арал теңізі жоғарыда айтылғандай, Көк теңізге Яксарт өзені құйғанын, Қытай деректерінде V–VI ғасырда Сырдария бойында және төменгі ағысында қаңлылар, аландар елі тұратынын, Тянь-шаньнан басталатын өзендер түркілер жерімен Солтүстік теңізіне құятынын және Византия елшісі Земарх 12 күн бойы Арал теңізі жағалауымен Сарышығанақ арқылы өткен деген жорамалды сипаттайды.

Екінші кезеңде, деректер бойынша IX–X ғасырларда Кердері, Журжан (Гургандж, қазіргі Үргеніш) көлдеріне Жейхун және Сейхун өзендері құяды. Мұнда Масудидің (956 ж. қайтыс болған) «Алтын көгал» атты энциклопедиясынан Жейхун мен Сейхун өзендерінен тарамдалатын арналар арқылы бірімен-бірі еркін кеме қатынастарының болғандығын мысалға келтіреді. XI ғасырда өмір сүрген хорезмдік астроном әл-Бируни Дарийдің жорығы кезінде 23 аймақтың ішінде Арал теңізі орналасқан Хорезм облысының бар екенін айтқан. Қасиетті кітап Тауратта Вахш (Өмударияның) Арал теңізіне құятынын жобалайды.

Үшінші монғол кезеңінде 1246 жылы монах Плато Карпини Арал теңізін Азов теңізімен шатастырып, Қазалының маңындағы ертедегі Жанкент қаласының жәдігерін атап кеткен. Арал теңізі жайлы дерекнама XVIII ғасырдан қалыптаса бастаған. 1715 жылы А.Бекович-Черкасский экспедициясы Арал мен Каспийді жалғастыратын Үзбой өзені сағасын тауып, Птоломей айтқандай Окс (Өмудария) Каспийге емес Арал теңізіне құятынын дәлелдеді. Зерттеуші Л.Берг көптеген деректерді саралай келіп, 1562 жылы Лондонда жарық көрген Женкинсонның картасынан Арал алқабы гидрографиясына қатысты мәліметтердің шатастығынан пайдалы көмек алу мүмкін еместігін айтқан [4].

X ғасырлардағы өңір жайлы араб географтары Ибн Хордадбех, Макдиси, Ибн Хаукал, Ибн Русте, әл-Истахри, әл-Масуди, әл-Идриси және т.б. еңбектерінде кездеседі. Ибн Хаукал мен Ибн Фадланның көрсеткен Сауранның сыртымен ағатын өзеннің Сырдария екені, жоғары сағасындағы гүздер патшасының қысқы ордасы, астанасы - Яныкент шаһарының - географиялық, тарихи жағынан нақты келетіні анықталған. Ал Ибн Русте мен Истахридің Арал теңізі: «теңіздің аумағы 80 фарсах, батыс қапталын айнала Сикух («қара таулар») деп аталатын

тау сілемдері алып, шығыс жағалауында ну орман мен қамыс аралас өскен қопалар барлығын сипаттаған. Теңіздің картографиялық бейнесі де тұңғыш берілген [5].

Монғол үстемдігі тұсында Сыр елі Шыңғыс хан жорығында және Хорезм мемлекетінің тарихында үстірт көрінеді. 1246 жылы П.Карпини мен Рубрук (1258 ж) Монғолияға сапарында Сырдария өзені маңымен, Мұғалжар мен Аралдың шығыс жағы арқылы өтіп, географиялық, орналасу жағынан орнығатын ертедегі Үзгент, Барчунлыгкент және Ашнас қалаларын атап кеткен [6]. Зерттеушілер ортағасырдағы жазба деректердің географиялық тұрғыдан жұтаңдығын, жер-су, елді мекендерді (топоним, этноним, антропонимдер, гидронимдер) атауларын тізбелеуден аса алмағандығын орынды көрсеткен. XVI ғасырда Ресей тарапынан географиялық зерттеу кезеңінде «Үлкен сызба кітабында» өңірдің кейбір жерлері белгіленіп қазақ жерінің көшіп-қонатын мекендері мен керуен жолдары туралы мәліметтер алынған [7].

Кеңес дәуірінде Арал-Каспий ойпатының мәселелерімен С.П.Толстов, А.С.Кесь, Т.А.Жданко, И.П.Герасимов, К.М.Марков т.б айналысқан. Алайда оның аймағының жағдайы, климаттың ауытқуы, құм, шөлдердің пайда болып қалыптасуы мәселелері нақтыланбаған.

Арал өңірінің табиғат жағдайы В.М.Боровский, М.А.Погребинский, М.А.Белокопытова, М.С.Васильева, И.А.Тютюнников т.б. зерттеушілер тарапынан ауданға бөлу әдісімен жан-жақты зерттелген. Өлкенің табиғатын танып білу 1925 жылдардан бастап қаланып, 1946-1979 жылдары су, жер шаруашылығы, құнартану және геоморфологиялық, археологиялық (ХАЭЭ) т.б. салаларда тұрақты далалық, камеральдық ғылыми-зерттеу жұмыстарының барысында деректері жан-жақты айқындалды [8].

Сонымен табиғат жағдайлары – күннің жылы, климаты жұмсақ, жер бедері мен табиғат байлықтарының мол болуы, құнарлы жерлердің кең алқабы, ұлан байтақ жайылымдар мен пішендемелер тұрғындардың көп салалы, ірі шаруашылықты дамытуы үшін табиғи негіз болды. Ол адамдардың өмір сүруіне қолайлы жағдай жасап, соғыстардың зардабын кейін өңірдің қайта экономикалық көтерілуіне қозғаушы күш болып отырды.

Өңір жайлы алғашқы мәліметтер мен тарихи танымдары дені адамдардың материалдық-тәжірибелік қызметіне байланысты қалыптасқан. Қытай елінен алғашқы рет Орта Азия туралы мәлімет берген елші Чжан-Цян немесе Чан-Чун Қазақстан жерін мекендеген төрт халықтың ішінде қытайлармен сауда қатынастарын жүргізген үйсін мен қаңлы бірлестіктерін ерекше атайды. Буддизмді уағыздаушы Сюан-Цзан (628-645 жылдар) өзінің жолсапарында Сырдария бойындағы жер өңдеу мәдениетін көрген. Чжан-Цянның «Аға Хан әулетінің тарихы» (138-126 жылдар б.э.д.) және «Суй шаңырағының тарихында» (531-618 жж.) т.б. жазбаларда Сыр өңірі туралы тұңғыш деректер кездестіреміз [9].

VIII ғасырдың екінші жартысында ислам мәдениетінің өркеніеті Орта Азия жеріне тарап, тарихи-географиялық тұрғыдан сипаттаған деректемелер қалдырады. «Азияның қақпасы» болып табылатын Қазақстан және Орта Азия мәдениеттерінің түркі-монғол ру-тайпаларының қарым-қатынаста араласқан жері - Арал өңірі мен Оңтүстік Қазақстанның мәдениет ошақтары, табиғаты, этникалық құрылымы араб географтарын ерекше қызықтырады. Парсылық Ибн Хордадбектің «Мемлекет және жолдар кітабы» («Китаб ал-масалик ва-л-мамалик») атты еңбегінде (820-912 жж.) Ұлы Жібек жолы бойындағы Оңтүстік Қазақстанның ертедегі қалаларының кейбірін атап, VIII ғасырда өмір сүрген түркі тайпалары жайлы баяндайды.

Осы тұрғыдағы көптеген деректер, оның ішінде, араб географ-тарихшысы әл-Масуди (X ғ.), Иерусалимнен шыққан географ-саяхатшы әл-Мукадасси (947-1000 жж.), (932 жылы парсы тілінде география ілімі туралы жазылған несі белгісіз «Шығыстан Батысқа дейінгі дүниенің шекаралары» (Худуд ал-алам мин алмаширик ила-л-магриб) деген шығармасында және тарихшы-саяхатшылар Гардизи (X ғ.), әл-Бдырыси (1111-1165 жж.), Якут (1179-1229 жж.), Ибн-Халдун (1332-1402 жж.) т.б. еңбектерінде кездеседі. Бірақ Араб дереккөздерінде Орта Азия мәдениеті жайлы түсінбестік көзқарас басым. Түркі тайпаларының өз мәдениеті жоқ, қалаларын шығыстан келген сақ, хұн, эфталит тайпалары салып берген дейді. Олардың түркі тілдес халықтардың арғы атасы екендігін түсінбеген. Орта Азия және Қазақстан мәдениеті 1033 жылы Бағдад қаласында құрастырылған түркіден шыққан ғұлама Махмұд әл-Қашқаридің «Түркі сөздігінің жинағы» (Диван лугат ат-турк) атты еңбегінен бастап, Хиуа ханы Әбілғазы (1603-1665 жж.) шығармаларына дейін-ақ ислам мәдениетімен біте қайнасып кеткен еді. Сондықтан жоғарыдағы араб-парсы мәліметтері - түркі дүниесі кеңістігінің деректері болып табылып, өлкенің тарихын пайымдауға көмектеседі.

Орта Азия мен Қазақстан жерінде жазылған тарихи шығарма Абу-л Фазл ибн Мұхамед Жамал Қаршидің «Мулкахат ас-Сурах» («ас-сурах» сөздігіне қосымша) атты еңбегінде, өзінің Алмалықта туып, XIV ғасырдың басында ал-Жауһаридың арабша сөздігіне аударма жасап, сөздіктің соңында Сыр бойындағы Баршынкент (Қызқала), Жент қалалары жөнінде мәлімет береді. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани (Бұхар қонағының жазбаларында) Орта Азиядағы XV-XVI ғасырлардағы саяси оқиғалар, Мұхаммад Шайбани ханның (1451-1510 жж.) Аркук, Өзгент, Сығанақ маңындағы жорықтары сипатталған. Осы өңірдегі қазақтардың жекеленген жайлайтын жерлері барлығын, арбамен көшетінін айта келіп: «Сығанақ тұрғындары көп емес, әскери адамдар болмаса да, иығына түскен қиыншылыққа ерлікпен қарсы тұрып, қылышпен ұрысқа шықты», - деп көрсеткен [10].

Арал өңірі қалаларының Алтын Орда кезеңіне байланысты Тоқтамыс пен Темірдің ұрыс-таластары жайында «Едіге» жырында әр түрлі тарихи хикаялар айтылады. Одан басқа Еуропа еліне танымал Рашид ад-Диннің (1248-1318 жж.) түркі-монғол шежіресінде, Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1499-1551 жж.) «Тарихи Рашиди», «Жаһинамасы», Әбілғазының «Түркі шежіресі» атты шығармаларында бірқатар этнонимдік, ономастикалық атаулар кездеседі [11].

Арал өңірінің тарихы мен мәдениетінің тарихнамасы мен деректемелерінің іргетасын көрнекті Кеңес ғалымы В.В.Бартольд 1902 жылы жариялаған «Арал теңізі мен Әмударияның ерте заманнан XVII ғасырға дейінгі мәліметтері» атты еңбегінде негіздеген еді. Бұл еңбекте тарихи деректерді сыни сараптаудың үлгісін көрсеткен болатын [4, с.16,31,120]. Археологиялық зерттеулерлерге қарағанда адамдар бұл жерлерді б.э. дейінгі I мың жылдықтарда неолит және қола дәуірлерінде игергеніне қарамастан, Шығыс Арал өңірі деректерде мардымсыз сирек кездесіп, зерттеушілер Еуразия халықтарының этномәдени тарихында маңызды рөл атқарған сақ, қаңлы, эфталит, хионит, оғыз-пешенегтер және орта ғасырдағы т.б. түркі тайпаларымен байланыстырады. С.П.Толстов 1947 жылы «Этногенездік құбылыстардағы Арал түйіні» мақаласында Арал теңізінің - үнді-еуропалық этногенез орталығы екенін ерекшелейді [1, с.308].

Тұран мен Тұран ойпаты – егіз ұғым. Тұран - иран сөзі, яғни Иран елінің солтүстік-шығысын мекендеген көшпелі «тура» тайпаларының жалпы аты.

Бұл дерек Фердаусидің "Шахнамасында" келтіріледі және де онда «тур» мен «турк» ұғымы мағыналас. Зерттеушілер еңбектерінде, «Сыр» ортапарсылық атау VI- VIII ғасырларда түркілердің билеуші топтарының арасына манихейлік діни сенім енгеннен бастап шыққан. Ол бітік жазбасы тұрғысында түркілік арслан «Арыстанға» теңдес. С. Ақынжановша, Сир – сеянто телелердің ерекше буыны қыпшақ дегенді білдіреді. Шығыс түркі қағанаты құлағаннан кейін қалған түркі тайпалары сеяньтоның құрамына кіріп, түркілер мен сирлардың одағының негізі құрылады. Тоныкөктің бітік жазуында, қаратүргештерді (аздарды) Сырдария өткелінен өтіп кейін қайтардық деген. Қорқыт ата кітабында, ішкі және сыртқы оғыздарды жи десе, Қашқари «Оқуз» Жейхұн және Ефрат сияқты өзен атауы, көшпелі оғыздар өзеннің екі жағында өмір сүреді деген. Бір кезеңдерде Сырдарияның «Канка», Шаш, Сейхұн сияқты көптеген атаулары болған. Сайып келгенде, түркі өктемдікті білдіреді. Бұдан шығатын қорытынды – Арал өңірі, Тұран жері түркілердің ата мекені [12].

Әдебиет тарихын зерттеуші Ә.Қоңыратбаев және т.б. эпос пен этникалық тарих арасындағы сабақтастықты ашып, ел, тайпа тарихымен байланыстыра зерттеген. Кезінде мұны қияли пікір санап, Қазақстан тарихшылары пайдаланбады. Ал осы жылдары Л.С.Толстова Арал-Каспий аймағының аңыздарына тарихи тұрғыдан ғылыми зерделеп, фольклор, тарих, археологияның байланыстылығын дәйектеген болатын. Әсіресе, «Қорқыт ата кітабы», «Алпамыс» және «Оғызнама» т.б. жырлардың деректерін орнықтырған. Бұл мәселе Қазақстан тарихы тұрғысында, әдеби мұра ретінде бір жақты қаралған. Зерттеуші Ж.О. Артықбаев көрсеткендей, кейбір авторлар ұлттық тарихымызды жазбаша мәліметтер қуып, қазақтың төл мәдени мұралары шежіре, аңыз деректерінен, қашқақтап жазуға машықтанған [13]. Түркі халқының, оның ішінде қазақ елінің ауызша мәдени мұраларының жазылып алынғандарының өзіне мән бермеген.

Орта ғасырдағы қалалар түркілер елінің әлеуметтік-саяси, шаруашылық және этникалық мәдени дамуының орталықтары болғаны белгілі. Өңірдегі ертедегі қалалар ескерткіштері - өткеннің халықтық зердесін қалпына келтіретін, қала өмірінің әлеуметтік-экономикалық қатынастарын сипаттайтын бірден-бір құнды деректер болып табылады. Оны зерттеуде Арал өңірі археологиясы В.В.Бартольд негізін қалаған дәстүрмен дамып, А.Ю.Якубовский, С.П.Толстов, Б.В.Андрианов, М.А.Итина, Е.Е.Неразик, Л.М.Левина т.б. зерттеушілердің ұжымдық еңбегінің арқасында, әртүрлі тарихи кезеңдері мен мәдениеттері арқылы танымал болды. Түркі қалаларының мәдениеті археологиялық тұрғыдан бірнеше мәдени қаттамалардан тұрады. Ол сақ және қаңлы, оғыз-қыпшақ дәуірлеріндегі Қауыншы, Отырар, Қаратау және Жетіасар мәдениеті дәстүрлерінен негізі қаланған. Сырдарияның орта ағысындағы алғашқы қала салу ісі б.э.д. 650-350 жылдарда өркен жайып, Орта Азия және Қазақстан тарихында б.э.д. IV -II б.э. I ғасыры Қаңлылық кезең деп аталады. Қаңлылардың тайпалық бірлестіктерінің бірі Сырдарияның төменгі жағында Жетіасар мәдениеті аталатын асарлар ескерткіштерін қалдырған. Бұл - тохарлар, яғни Помпей Трог еске алатын, төрт сақ тайпаларының үшіншісі. Қаңлылар астық дақылдарын сеуіп, бақша, мал шаруашылығымен айналысты. Тұрғын үйлер қам кірпіштен тұрғызылып, орлармен қоршалып, әдетте, өзен жағасына салынды [14].

IV ғасырда Еуропаға ұмтылған ғұндардың аралық жолы Жетіасар өңірі болды. С.П.Толстов Жетіасар мәдениетін V ғасырдағы Орта Азияда ірі саяси ықпалды эфталиттер (кердері) мемлекеті негізін құраған эфталит-хиониттер тайпаларымен байланыстырып, ал көптеген зерттеушілер оларды ғұндармен бірге Арал өңірінен шыққандармен байланыстырады. Зерттеуші

Л.М. Левина «Жетіасар мәдениеті» атауымен олардан қалған Қармақшы ауданындағы ескерткіштердің бірқатарын археологиялық зерттеу тұрғысынан дәйектеді [15].

552-553 жылдары түркілер күшейген шағында «батыста идті (эфтал)» бағындырып, Орта Азия эфталиттерін 563-567 жылдары жаулайды. Ал түркі қағанаты құлағаннан кейін, Сырдария бойында қалған кейбір түркі тайпалары Оғыз мемлекетін құрады. Зерттеушілер тұңғыш оғыздық топтардың бірігуінің басталуын Батыс Жетісумен байланыстырады. Бұл соңғы жылдардағы археологиялық зерттеулермен жоғарыдағы айтылған этногенездік тарихына негізделген.

Әл-Бидырыси (1099-1165 жж.) гуздар елі жайлы: «Гуздардың қалалары көп, олар солтүстікке, оңтүстікке қарай біріне-бірі жалғасып жатыр» - деп жазған. Бұл мәліметті түркі тайпасының ішкі тұрмысынан мол хабардар Махмуд Қашқари мақұлдап, оғыздар Сырдарияны қарапайым ғана «өзен» (угуз) деп атап, бұл өзен бойында олардың қалалары болғандығын әңгімелейді [1]. Осылай өңірде ертеден қала мәдениеті дамып, мәдени-экономикалық қарым-қатынастарының негізі ежелден орнықты болатын.

Бірқатар деректерде Сырдарияның төменгі ағысында Жент, Янгигент және Хора сияқты ірі қалалары болғанынан хабардар етеді. Жанкент немесе Янгигентте X-XI ғасырларда оғыздардың яғбу тайпасынан шыққан гуздар патшасының сарайы орналасқан. Жент қаласының айырықша атағы шығып, сол кездегі Арал теңізі «Женттің» атымен аталған. Әулет басы Селжук 955 жылы жақтастарымен бірге осы қалаға қоныстанады. Жанкенттен Хорезмге дейін 10 күн, Фарабқа 20 күн жол болса және де Гардези Янгигенттен (Жанкент) қимақтар еліне, Ертіс жағалауларына баратын сауда жолдарын сипаттайды. Бейбіт уақыттарда Янгигенттен Сырдария арқылы Мауараннахрдан астық әкелінетін [16,153-6.].

Өңірдің оңтүстігінде ежелден Орта Азия мен Иран дүниесінің орталығы болған Хорезм елі жатты. Ол XI ғасырдан бастап Газневилер, ал кейін Сельжуктер мемлекетінің бір бөлігі. 1097-1231 жылдары В.В.Бартольдтың пікірінше, «аса жарқын» Ануштегинидтер әулеттері қарамағында болған. Өзбектердің Хорезмді жаулау кезеңінің алдында Сырдарияның төменгі ағысында Терсек - Яны - шехр қалалары биліктен сырт қалған еді [16, 252-6].

X-XI ғасырларда ертедегі Жанкент қаласында оғыздардың яғбу тайпасының патша сарайы орналасып, ал X-XIII ғасырларда ертедегі Жент қаласының Хорезмнің шеткі басқару бекінісі ретінде атағы шыққан. Қазақ халқының қалыптасу барысында Ақ Орданың астаналық және озық мәдениет орталықтары Сауран, Сығанақ, Жент, Жанкент қалалары елдік тарихымыздан ерекше орын алады. Олардың қатарына «Жібек жолындағы» Түркістан өлкесі мен Дешті Қыпшақты - Хорезм, Еуропамен байланыстырушы Асанас, Баршынкент, Құмқала қалаларын қосуға болады. Қалалар килы-қилы тарихи кезеңдерде өңірдегі тұрғындар үшін өмірлік маңызы бар болғандығына қарамастан, тарихи жазбаларда айтылмағандықтан, моңғол шапқыншылығынан кейін тіршілігі толастаған деген пікір қалыптасты.

Моңғол әскерлері Хорезмшахпен келісім жасай отырып алдарқата 1219 жылы Отырарды шабуылдап, Жошы түмендері Сырдария бойындағы көп қалаларды талқандады. Асанас пен Сығанақтың халқын қырғынға ұшыратып, Жент қаласын 9 күн тонаған. Әдебиеттерде моңғол шапқыншылығы Сыр

бойы қалаларын күл-қоқысқа айналдырып, халқын тоз-тоз етті деп бір жақты ғана жазылады. 1220 жылы монғолдар Жентті иеленіп, онда Жошының әскери басқару орталығы тұрады да келесі жылы осы жерден Үргенішке жорыққа аттанған. Қалалардың көпшілігі қарсыласып соғысу барысында қирағанмен, өмір сүруін тоқтатпаған. Жентте болған ортаазиялық ғалым Жамал Қаршидің хабарлауына қарағанда, қала бүлінгеннен кейінгі кездердің өзінде саудагерлер пайда табамыз деген мақсатпен келуін тоқтатпаған, қайнаған базары болды. Қай заманда болмасын әрбір этностың өзіндік жеке өмір сүру дағдысы, ал жаулаушы өкімет тарапынан жүргізілетін белгілі саясат болатынын тарих көрсетіп келеді. Монғол жаулаушылығының бір мақсаты жайылымдық жерлерді кеңейту болатын. Кейбір деректер соғыста бүлініп құлдыраған Отырар, Сығанақ, Сауран, Жент, Баршынкент т.б қалалардың бой көтергенін жоққа шығармайды. Әйгілі тарихшы Мұйнаддин Натанзидың айтуынша, Ақ орда ханы Ерзен хан (1320-1344) әсіресе, Сығанаққа көп күш жұмсап, керуен жолдарындағы ірі ақша - тауар қатынастары, қолөнер дамып, мешіт-медреселер көп салынған. Мұндай игілікті жұмыстарды Урус хан да жалғастырған [16, 196-б]. Сондықтан ғұндар Еуропаны оятты деп айтқандай, монғолдар атымен болған түркілердің кейінгі толқыны Орта Азия мен Қазақстанның ежелгі тайпаларының қайта топтасып, ел болып қалыптасуын жеделдетті.

Қазақстан аумағында XIII ғасырдың екінші жартысынан ұлыстардың құрылуымен, Ақ Орда, Алтын Орда мемлекеттерін монғол әулеттерінің билеуінен бастап, XV ғасырдың екінші жартысына дейін Қазақ хандығының құрылу оқиғаларында, Сыр бойының кейбір ертедегі қалалары Орда билеушілерінің бақастық соғыстар таласынан және жер-су қатынастарына байланысты көрініс табады.

Ақ Орда мемлекеті дәуірінде Арал өңірі қалаларындағы бұрынғы мәдени дәстүр жалғасып, мәдениеті мен әдебиеті қайта жанданды. Қаршидің жазуына қарағанда, Камаладин Сұнақи, екінші аты Шайхы баба 1273 жылы сексен бес жасында Жент қаласына жерленген, Хисамиден (Құсам) Баршынкенти, Ұлұғ Білгі т.б. заманының озық ойлы, ғұлама ақындары болған. 1341-1342 жылдары атақты ақындар - Құтб «Хұсырау-Шырын», Ахмет Хорезми «Махаббатнама» дастандарын жазған. Қорқыт атаның жыршылық дәстүрі негізде Кербұғаның «Ақсақ құлан», «Жошы хан» атты күйлер шығарып, Аталық жырау, Сыпыра жырау сол кезеңнің тарихи оқиғаларын жырлаған .

Әсіресе, Ақ орданың бір қаласы ретінде танылған Сығанақ қаласының аты шығады. Мұнда қолөнер, сауда дамып, көрнекті ғалымдар, ақындар мен қолбасшылар өмір сүріп, шығармаларын жазды. Сығанақта соғылған бес теңгеде: «728 хижра, яғни 1374-1375 жылдар» – деп жазылған. Урус ханның Ақша сарайында соғылған он бір теңге Петербург Эрмитажында болған. Сығанақтағы Мұбарак Қожа теңгелері зерттеушілер назарына әлдеқашан іліккен. Орта ғасырлардағы ұлы ақын Әл-Сығанақидың шығармалары Константинополь кітапханасынан табылған. Ол елі мен Сығанаққа:

Ең даланы мекендеген еркін, ерке ел едік,
Жұртымызды жеті қаттың ілімімен жебедік, -

деп жыр жолдарын арнаған [16, 24-6].

Жоғарыдағы этномәдени зерттеулерде орта ғасырдағы түркілердің өңірдегі атқарған орнын ерекшелеуге мән берілмеген. Оның басты себептері төмендегідей мәселелерден туындады: біріншіден, Кеңес дәуіріндегі ХАЭЭ-ның (Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы) зерттеулерінде Арал өңіріндегі орта ғасырлық қалалар мәдениеті оғыздық кезеңге байланысты жалпылама сипатталған. Ал Қазақстан археологтары Жанкент, Сауран, Сығанақ және т.б. ескерткіштерде археологиялық зерттеулер мен қазбаларды ойдағыдай жүргізбеді.

Екіншіден, кейбір зерттеушілерде қалыптасқан идеология мен халық шаруашылығы мақсаттарының мүдделері, деректерді жер атауы мәдениеттеріне бөліп, мәдениеттану тұрғысында және бір жақты әдістемелік бағытта зерттеп тек өз мәселесімен шектелу орын алған. Көбінесе Қазақ халқының тарихын, материалдық ұлттық мәдениеттерін, тілі мен ділін, өзіндік аңыз шежірелерін ескермей тұжырымдауға тырысты.

Үшіншіден, орта ғасырлардағы Арал өңірі қалалары мәдениеті және оларға қатысты жазба және археологиялық деректерін шендестіру, орнықтыру, мерзімдеу, топографиясы мен типологиясы бойынша топтап салыстырмалы арақатыстық талдам мәселелері көтерілмеді. Қала мәдениеті жәдігерлері тарихи дерек ретінде арнайы жан-жақты қарастырылмады.

Сонымен Арал өңірі деректерін зерттеу талдамы - ежелгі түркі қалаларының өміріне орта ғасырлардағы, физикалық-географиялық қолайлы жағдайы, ертеден дамыған қала мәдениетінің орнықтылығы отырықшы, жартылай көшпелі және көшпелілердің қоғамдық саяси, шаруашылық және мәдени-экономикалық қарым-қатынастарда өзара икемделуіне, қайта дамуына жан-жақты қозғаушы күш болғанын көрсетеді. Өңірдегі қалалар жоғарыдағы тұжырымдар бойынша әртүрлі мәдени-экономикалық, әскери-саяси бірлестіктердің қол астына кіргенімен, қала мәдениетінің ошақтары болғаны анық. Оның негізінде ежелден келе жатқан қала салу ісінде мәдени дәстүрлер мен сәулеттік өркендеу бағыттары жатыр. Арал өңірінің шығыс аудандары қала мәдениеті дамыған отырықшылық солтүстік шекарасы болуымен қатар, солтүстік пен оңтүстігіне қарай далалық жайылымдарға ұласып, ыңғайлы физикалық-географиялық ерекшеліктері орта ғасырда түркілердің отырықшылар мен жартылай көшпелі, көшпелілер қоғамының біте қайнаса дамуына жол ашты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Толстов С.П. Аральский узел этногенетического процесса // СА. -6-7. - Москва. -1947. –С.308-310.
2. Андрианов Е.В. Древние оросительные системы Приаралья. -Москва. -1969. - С.187.
3. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. -Москва. -1962. - С.10, 278-283, 284, 290-291. ПИХЭ в 1958-1961 гг. Т.5, Москва. - 1963. - С.35-36.; Отчеты ХАЭЭ в 1948, 1949, 1959, 1961 гг. Ф. 11, Оп. 2, Д.126, 127, 183, 684, 746, 747 // Архив института археологии им.А.Х. Маргулана г. Алматы.
4. Берг Л.С. Аральское море. Опыт физико-географической монографий. - Санкт-Петербург. - 1908. - С. 532-540; Бартольд В.В. Научные результаты Аральской экспедиции, Т. IV. - Москва. -1902. - С. 68, 153, 252; Его же, Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древних времен до XVII в. ИТОРГО. - Ташкент. -1902. -вып.2. - С. 16, 31, 120.
5. Бейсенова А. Қазақстан табиғатын зерттеу және физикалық география идеяларының дамуы. Алматы. -1990. - 24-27, 31, 81-83-бб.; Древние авторы о Средней Азии. Хрестоматия. Ответс. ред. Л.В. Баженова. - Ташкент. - 1940. - С.15-85; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. -Соч. Т.1. – Москва. - 1963. - С. 315-318, 235.

Мәми Т. Шығыс Арал өңірінің түркілік дәуіріндегі...

6. Путешествие по восточные страны Плато Карпини и Рубрука, Москва. - 1957. - С.46, 72, 209; Бунятов З.М. Государство-хорезмшахов Ануштегинидов 1097-1231. -Москва. -1986. -С. 51. К.Д.Оссон. От Чингисхана до Тамерлана. - Алматы. - 1996. - С. 117.
7. Книга Большому чертежу, Москва-Ленинград - 1950. - С. 94-95.
8. *Белоколытова М.А., Васильева М.С., Тютюньников М.А.* Кзыл-Ординская область. - Алма-ата. -1961. - С.12-13,18-23; Боровский В.М., Погребинский М.А. Древняя дельта Сыр-Дарьи и северные Кзыл-кумы, Почвенно-мелиоративные условия и проблема сельскохозяйственного освоения, Т.І. - Алма-Ата. - С. 5, 17-25.
9. *Кумеков Б.Е.* Арабские и персидские источники по истории кипчаков VII-XIV вв. Научно-аналитический обзор. -Алма-ата. -1987. -С.20-31; Китайские источники по истории тюрок XII-XIV вв. Научно-аналитический обзор. - Алма-ата. - 1991. -С.5-20.
10. *Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани.* Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечание Р.П. Джалиловой. Под редакцией А.К. Арэндса. - Москва. - 1976. - С. 93-94,116-117.
11. *Пищулина К.А.* Юго-Восточный Казахстан в середине XIV в. начало XVI в. -Алма-Ата. -1977. -288 с. Ее же, Письменные восточные источники о при Сырдарьинских городах Казахстана XIV-XVIII вв. // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии, Алма-Ата. - 1983. -С.165, 170-172, 175. Ее же, Присырдарьинские города их значение в истории казахских ханств в XIV-XVII вв. // Казахстан в XV-XVIII веках. -Алма-Ата. -1969. -С.11-17, 26, 29, 41-43; Әбілғазы. Түрік шежіресі. - Алматы. -1992. -70-75 бб.
12. *Шуховцов В.* Туран (к вопросу о локализации и содержании топонима) // Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути. -Алма-Ата. -1991. - С. 103-104; Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. - Алматы. - 2002. - С.79; Кляшторный С.Г. Кыпшаки в рунических памятниках. -Ленинград. -1986. - С.157.
13. *Қоңыратбаев Ә.* Қазақ эпосы және тюркология. Алматы. -1987. - 94, 140-145-бб.; Қоңыратбай Т. Эпос және этнос. - Алматы. - 2000. -52-53-бб.; Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. -Москва. - 1984. - С.9-10; Артыкбаев Ж. Материалы к истории правящего дома казахов. -Алматы: Ғылым. - 2001. - С.3.
14. *Левина Л.М.* Этнокультурная история Восточного Приаралья Москва. - 1996. - С.4-10.
15. *Массон В.М.* Алтын тепе// ПТОАЭ,Т. ХУІІІ, Ленинград - 1981.- Рис. 34; Его же, Типология древних городов и исторический процесс // Древние города. Мат. К Всесоюз. конф. культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья. Пенджкент, октябрь,1977. - Ленинград. - 1977. - С.57.
16. *Вишняевская О.А.* Культура сакских племен низовой Сырдарьи в VII-V вв. до н.э. (по материалам Уйгарака). ТХЭ, т.VIII. -Москва. -1973. - С.80-89; Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в первом тысячелетии н.э.// ТХАЭЭ. -Москва. - 1971. -т.7. -С.9.
17. *Пушаченкова Г.А., Ремпель Л.И.* Очерки искусства Средней Азии. -Москва. -1982. -С.109,208; Бартольд В.В. История тюрко-монгольских народов Средней Азии // Соч. Т. 5. - Москва. - 1968. - С. 153, 252; Мырзажан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. -1994. - 113, 197-198, 212-бб.; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан летопись трех тысячелетий. - Алматы. - 1992. - С.198. Мамиев Т. Туған өлке тұнған шежіре. «Мектеп» баспасы. -Алматы. -1989. -24-28-б.

РЕЗЮМЕ

Работа посвящена физико-географическому, этнокультурному развитию восточного Приаралья и исследованию материальной культуры городов и культурных центров кочевых, полукочевых и оседлых групп населения.

Методической основой служат принципы историзма, типологический, сравнительно-исторический метод и системный анализ по письменных, археологическим данным.

Методология исследования базируется на теоритических разработках таких ученых, как В.В.Бартольд, С.П.Толстов, Л.С. Берг, Е. В. Андрианов, А. Бейсенова и других. А также археологических исследование ХАЭЭ, ЮККАЭ и др. экспедиции.

(Т.Мамиев. Об источниках физико-географическому, этнокультурному развитию восточного Приаралья (V-XV вв.).

SUMMARY

Is devoted to physical and geographical, ethnic and cultural development of the Aral Sea and the eastern study of the material culture of cities and cultural centers of the nomadic, semi-nomadic and sedentary populations.

Methodological principles are the basis of historicism, typological, comparative-historical method and system analysis on the written, archaeological data.

The research methodology is based on the developments in theory such men as Bartold V.V., Tolstov S.P., Berg L.S., Andrianov E., Beisenova A. and others. And archaeological research KAEE (Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition), SKIE(South Kazakhstan Integrated Expedition) etc. expedition.

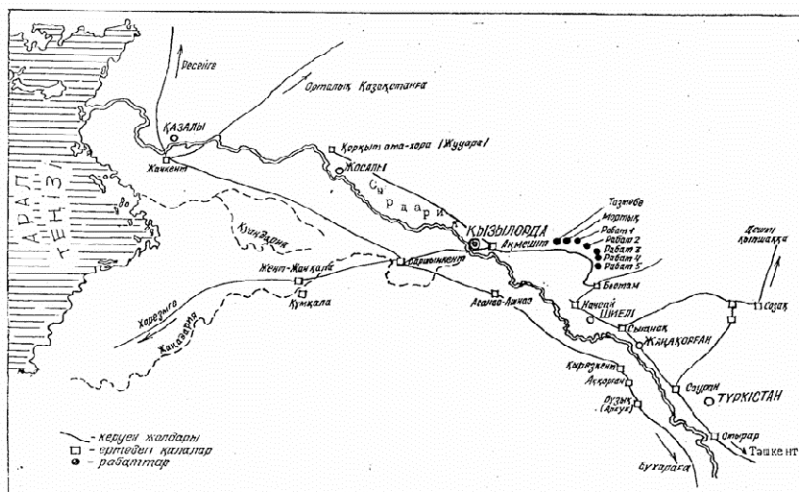
(T.Mamiyev. Sources of physical-geographical, ethnic and cultural development of the Eastern Aral Sea (V-XV centuries)

ÖZET

Makalede Doğu Aral bölgesinin etno-kültürel, fizik-coğrafik gelişimi ve yerleşik ve göçebe halkların, şehirlerin maddi kültürü araştırılır.

V.V.Bartold, S.P.Tolstov, L.S.Berg, E.Andriyonov, A.Beysenova gibi ilim adamlarının ve arkeolojik araştırmalar esas olunur.

(T.Mami. Doğu Aral bölgesinin Türk devrindeki fizik-coğrafik ve tarihi kaynakları)



Шығыс Арал өңірінің орта ғасырдағы картасы.